Turkish Studies

Volume 14 Issue 6, 2019, p. 3211-3226

DOI: 10.29228/TurkishStudies.37373

ISSN: 1308-2140

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 20.09.2019

✓ Accepted/Kabul: 15.10.2019

📅 Report Dates/Rapor Tarihleri: Referee 1 (25.09.2019)-Referee 2 (10.10.2019)- Referee 3 (21.09.2019)

This article was checked by iThenticate.

SALİHLİ/ DAMATLI KÖYÜ ESKİ CAMİ’NİN KALEM İŞİ BEZEMELERİ (MANİSA)

Serap ERÇİN KOÇER*

ÖZ

Kalem işi bezemeleri Türk Sanatında oldukça geniş bir uygulama alanına sahiptir. Özellikle Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde hem dini hem de sivil mimaride kalem işi bezemeler yoğun olarak görülmektedir. Boyalı nakışlar olarak da bilinen kalem işi bezemeler doğrudan sıva üzerine veya ahşap malzeme üzerine uygulanmaktadır. Ahşap malzemede genellikle kapı ve pencere kanatlarında, minberde, vaaz kürsüsünde, üst örtüde karşımıza çıkmaktadır. Sıva üzerine uygulanışında ise yapının kubbesinde, kubbeye geçiş öğelerinde, mihrapta ve yapının beden duvarlarında ele alınmaktadır. Ele alınan kalem işi bezemeler konu bakımından ise oldukça zengindir. Mimari mekan tasvirleri (konut, cami vb.), doğa tasvirleri, natürlmortlar, sembolik tasvirler, yazı süslemeleri gibi konular söz konusudur. Anadolu’da bazı yapılarda bereket sembolü olarak değerlendirilen tasvirler de bulunmaktadır. Sözü edilen bu tasvirler genellikle camilerde karşımıza çıkmaktadır. Zamana karşı direnen Damatlı Köyü Eski Cami’nin son cemaat yerinde ve harim beden duvarlarında sıva üzerine uygulanan kalem işi bezemelerde haşhaş bitkisi, dilimlenmiş karpuz motifi, üzüm, incir gibi tasvirler mevcuttur. Yapı Salihli ilçesine 17 km. uzaklıkta olan Bozdağlar’ın eteğinde, Damatlı Köyü’ndedir. Oldukça harap durumda olan yapının çatlamış olan ahşap tavanından sızan yağmur suları nedeniyle kalem işi bezemelerinde bozulmalar meydana gelmiştir. Bu çalışma ile bugün yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan caminin bezemelerinin ayrıntılı olarak ele alınarak farklı bölgelerdeki benzer uygulamalarla karşılaştırılarak belgelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalem işi, Bereket Sembolü, Duvar Resimleri, Damatlı Köyü Cami, Salihli

* Dr. Öğr. Üyesi Uşak Üniversitesi, E-posta: serap.kocer@usak.edu.tr

SALİHLİ / DAMATLI VILLAGE OLD MOSQUE HAND-PAINTED ORNAMENTS (MANİSA)

ABSTRACT

Hand drawn has a wide application area in Turkish art. Especially in the last period of Ottoman Empirei bath religious and civil architecture, hand drawn decoration is seen intensively. Hand drawn embellishments, also known as dyed embroideries, are applied directly on plaster or on wood material. In wooden material, it is usually seen on door- window wings, pulpit, sermon platform, top cover. When applied on plaster, it is covered in the dome of the building, the mihrab and the body walls of the building. There are hand drawn decorations applied on the plaster on the walls of the Old Mosque of Damatlı Village which resists against time. The hand-drawn embellishments being applied are very rich in terms of subject matter. There are architectural space depictions (dwellings, mosques, etc.) , nature depictions, still lifes, symbolic depictions, writing decorations. There are depictions which are considered as symbol of fertility in some buildings in Anatolia. These depictions often appear in mosques. There are depictions such as poppy plant, sliced watermelon motif, grape and fig on the hand-drawn decorations applied on plaster on the last congregation place of Damatlı Village old Mosque and the walls of the sanctuary bodyThe buildings is 17 km from Salihli district at the foot of Bozdağlar, Damatlı Village. Due to the rain water leaking from the cracked wooden ceiling of the structure, which is quite ruined, deterioration occurred in the decoration of hand drawn work. In this study, the decoration of mosque, which is in danger of extinction, is discussed in detailed and compared with similar applications in different regions.

STRUCTURED ABSTRACT

Manisa is a settlement located at the foot of Spil Mountain in Aegean Region. The city, which was home to many civilizations, continued its existence in the Greek, Roman and Byzantine periods century in the first half of the Saruhan Principality established in this region. Manisa, Saruhanogulları Principality and changed hands many times between the Ottomans. There are different inter pretation of ancient writers and travelers about Manisa. Strabon mentions that since there are no trees in the region only viticulture and wine production are carried out. Evliya Celebi speaks of the abundance of the viney ard garden and the famous melon and watermelon.

The structure that constitutes our research subject is 17 km. from Salihli district of Manisa. It is located in Damatlı Village. Damatlı Village Old Mosque is not used today with the consruction of a new mosque in the village. The mosque's plan, wooden pulpit and top cover remain original. The building was built as a plan on a slope of east – west direction, structure; North, east and West sides of the courtyard Wall surrounds. To the North of the rectangular structure near the square is the last congregation place divided into three sections with the help of wooden poles. The harim is entered through a wooden door with two wings. The illumination of the mosque is provided by four skylightsi one

in the east and in the North, as well as two window openings from the West. To the North of the place of worship is the women's court, which is carried with four wooden legs.

There are wooden ceiling cores on the wooden cover of the harim and the last congregation. There are ornaments consisting of "S"- "C" curves in the ceiling core. The mosque, which has no minaret, is covered with tile roof. The construction date of Damatlı Village Old Mosque is unknown. However, among the hand drawn decorations, there is the phrase "Maşallah 1290" H.1290/M.1872-1873 is probably the date of the hand drawn decorations.

The hand drawn decoration of the buildings is located in the last three-part congregation place and in the harim. The depictions on the western axis of the last congregation, which was divided into three sections with wooden legs. Were placed in the panels. There is a mosque with two minarets, two balconies and three domes on the panel right next to the harim gate. From the description of the mosque, it is understood cutting stone material was used in the construction of the building. Poppy plants and cypress trees are placed next to the architectural space depiction. In other panels, there are still lifes that are handled with green leaves coming out of the vase and pitcher respectively. On the eastern axis of the last congregation, there are also depictions of flowers in a vase, a cherry tree, a watermelon motif with a slice on the coffee table and bunches of grapes beside the watermelon. In the frieze, which is under the eaves of the last congregation, blue-yellow grape bunches and wine leaves are depicted.

The Damatlı Village Old Mosque is decorated with curtains and oil lamp. Curtain and oil lamp motifs reflect the style of westernization. Two burning folds Wrap around on oil lamp in the middle of the screen. On both sides of mihrab, there are still lifes among the cypresses whose ends are inclines in different directions. The medallions of the curved leaves in the panels on the upper level of the body walls of the harim include the names of Allah, Muhammed and four calips. A poppy plant is depicted in a rectangular panel near the hill window to the west of the pulpit. Poppy, pomegranate, grape sliced watermelon motif and curtain oil lamp motifs are encountered in the mosque in the Aegean Region. The fact that these fruits which we know to have been produced in Anatolian since the 16th century, are preferred so much in decoration, may suggest that this may be a reflection of Daily life in the region. It is possible that the craftsmen who make hand drawn decoration in both religious and residential areas reflect the Daily life on the Wall paintings because they are local artists. In addition, these motifs have symbolic meanings in Turkish Art. All of these fruits are stone fruits. It is stated that the seed and fruit are all seeds, that is to say the beginning, as well as symbolizing continuity and eternity due to their high number. Motifs are often applied in hand drawn decoration and tile decorations. Sliced watermelon with a knife on the depicted examples include Salihli- Hacıhıdır Village Mosque (construction 1791-1792- decoration 1796-1797), Kula- Emre Village Mosque (inşa 1547-1548 süsleme 1808-1809/1821-1822), Kırkağaç- Çiftehanlar Mosque (1864-1865), Afyon- Dazkırı İdris Village Mosque (1902) can be considered. Poppies in Denizli- Akköy Yukarı Mosque (19th century) and Acipayam- Yazır Village Mosque (1802) depict pomegranate, grape, cherry, melon and watermelon cut in the bowl.

A new branch of art in the 18th century, defined as the period of westernization, hand drawn embellishments are seen that they are applied intensively in residential architecture and religious architecture. In residential architecture, on the exterior of the building, in the hall, in the main room. In religious architecture, the last congregation place, the walls of the harim body, dome, dome transition elements, dome pulley is located. In the Damatlı Village Old Mosque, a certain malt was not used in the hand drawn d, blur, yellow, green and White. The shape of the vases and pitcher with flower depictions, folds in curtain motifs and baroque style are dominant in the medallions with lettering. Damatlı Village Old Mosque still preserves its originally in terms of plan and building elements. There are collapses in the wooden ceiling of the harim and the last congregation. As result of these collapses rain water leaks into the building and the ornaments on the walls are damaged. Our wish is protect both the Damatlı Village Old Mosque and the hand drawn decoration on the body walls.

Keywords: Hand drawn, Symbol of Fertility, Murals, Damatlı Village Mosque, Salihli

Giriş

Manisa, Ege Bölgesi'nde Spil Dağı eteklerine kurulmuş bir yerleşimdir. Kuruluşu çok eskilere dayanan Manisa birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Yunan, Roma, Bizans çağında varlığını sürdürmüş XIV.yy. ilk yarısında da bölgede Saruhan Beyliği hakim olmuştur. Cumhuriyet dönemine kadar bölge, Saruhanogulları ve Osmanlılar arasında birçok kez el değiştirmiştir (Deniz, 1992: 17-46). Araştırmalarda Manisa'nın Osmanlılar zamanında ayrı bir öneme sahip olduğu belirtilmektedir (Küskü, 2014: 639-656).

Antik çağ yazarlarından Strabon, Manisa için bölgede hiç ağaç olmadığından sadece şarap elde edilen bağların varlığından bahsetmesinin yanı sıra toprağının yüzeyinin küllerle kaplı ve yangından çıkmış gibi olduğunu ifade etmektedir (Strabon, 2000: 174-175). Strabon'un anlatımının aksine İbn Battûta Manisa'yı "...burası dağ eteğinde güzel ve büyük bir şehir. Kurulduğu ovada zengin su kaynakları, nehirleri ve bahçeleri var" şeklinde anlatmaktadır (İbn Battûta, 2000: 426). Evliya Çelebi'nin notlarında ise bölge için bağ bahçesinin çokluğundan, kavununun ve karpuzunun meşhur olduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2017: 60-61).

Araştırma konumuzun bulunduğu Salihli, Manisa'ya bağlı bir ilçe olup il merkezine 72 km. uzaklıktadır. İlçe, Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonra ortaya çıkan bir yerleşimdir. Genellikle "Sart/ Sardes" ile birlikte anılmıştır (Baykara, 2013: 37). Sardes, Lidya devletinin başkenti olması bakımından önemlidir (Otman, 1998: 8). Selçuklu Türkleri tarafından 1075 senesinde Sardes'in alınması ile bölge "Sart" olarak anılmaya başlanmıştır (Koday vd., 2016: 562). Salihli'ye ait ilk kayıt XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait olup kayıtlarda "Veled-i Salih/ Salihoglu Köyü" olarak geçmektedir. Salihoglu Köyü'nün adı "Salihlu (Salihler)" adı ile bilinen yörüklerden geldiği düşünülmektedir (Koday vd., 2016: 562). Tanzimat dönemine kadar Aydın Sancağı'nın Sart kazasına bağlı, 1842 yılından sonra ise Saruhan Sancağı'nın Sart kazasına bağlı bir köy konumundadır (Bilgili, 2008: 37-39). XIX. yüzyılın ikinci yarısında kaza olan Sart nahiye olarak Adala kazasına bağlanmıştır. Daha sonra 1872 yılında nahiye olan Sart, Salihli adı ile Saruhan Sancağı'na bağlanmıştır (Bilgili, 2008: 38). Bölge XIX. yüzyılda da gelişimini sürdürmüştür.

Damatlı Köyü Eski Cami

Kalem işi bezemelerini detaylı bir şekilde ele aldığımız cami Salihli'nin yaklaşık 17 km. güneydoğusunda bulunan Damatlı Köyü'ndedir. Bozdağlar'ın eteğinde kurulmuş fazla kalabalık olmayan köyün kuruluşuna ve adına dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte "Damatlı"adını bir aşiretten aldığı ifade edilmektedir (Koday vd., 2016: 570).

Köy meydanında yer alan cami doğu – batı yönünde eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Yapıyı; kuzey, doğu ve batı yönlerden avlu duvarı çevrelemekte ve avluya kuzey yöndeki dört basamaklı merdiven ile ulaşılmaktadır. Caminin batısında neredeyse tamamı toprak altında kalmış mezar taşları bulunmaktadır. Kısmen toprağın yüzeyinde kalan mezar taşları üzerinde herhangi bir tarihe veya bezemeye rastlanılmamaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı yapının kuzeyinde ahşap direkler yardımıyla üç bölüme ayrılan son cemaat yeri bulunmaktadır (Plan 1). Son cemaat yerinin batısında yarım daire formlu mihrabiye bulunmaktadır. Minaresi olmayan cami kiremit kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Ayrıca yapının kimin tarafından yapıldığı ve inşa tarihi hakkında net bilgiler mevcut değildir. Son cemaat yerinde kalem işi ile "Maşallah 1290" ibaresi yer almaktadır. Bu tarihin yapının inşa tarihi olmayıp süslemelerin yapıldığı tarih olduğu düşünülmektedir. Caminin H.1290/ M.1872 – 1873 yıllarında kalem işi bezemeleri yapılmıştır. İnşa malzemesi olarak aralarında ahşap hatılların bulunduğu kabayonu taş ve moloz taş malzeme kullanılmıştır.

Plan: Damatlı Köyü Eski Cami (S.E.Koçer)

Caminin kuzey cephesinde beden duvarının alt seviyesinde bir, harım kapısı üzerinde bir olmak üzere iki pencere açıklığı mevcuttur. Doğru cephede dikdörtgen ve kare açıklıklar halinde farklı ölçülerde iki pencere bulunmaktadır. Güney ve batı cephelerde ise hemen saçak altında birer tepe pencereleri ile harimin aydınlatılması sağlanmaktadır. Köye yeni bir cami inşa edilmesi ile kullanılmayan yapının asıl ibadet mekanına orijinallliğini koruyan baklava desenli iki kanatlı ahşap kapıdan girilmektedir. Harım kapısı ile mihrap aynı eksen üzerinde yer almaktadır. Güney beden duvarının ortasında yarım yuvarlak

mihrap mevcuttur. Mihrap cephesinin batı yönünde yine orijinalliğini koruyan ahşap minber bulunmaktadır. Ahşap minberin korkuluklarında, köşk kısmında ve minber kapısında barok karakterli “S” ve “C” kıvrımlarından oluşan süslemeler göze çarpmaktadır. Harimin güneydoğu köşesinde taş malzemeden yapılan vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Vaaz kürsüsü orijinalinde ahşap korkuluklara sahip iken günümüze sadece izleri kalmıştır. Kuzeyde yer alan kadınlar mahfilini dört ahşap ayak taşımaktadır. Ahşap malzemenin yoğun olarak kullanıldığı caminin harim ve son cemaat yeri tavanları da ahşap malzemedir. Harimin tavan göbeği daire formu olup “S” ve “C” kıvrımlarından oluşan çarkıfelek motifli süslemeler söz konusudur. Benzer uygulama son cemaat yeri tavanında da mevcuttur. (Fotoğraf 1-2-3-4-5-6-7-8-9)

Fotoğraf 1 – 2: Damatlı Köyü Eski Cami Kuzey ve Güneydoğu ve Cepheleri

Fotoğraf 3 – 4: Damatlı Köyü Eski Cami Harim Kapısı ve Mihrabı

Fotoğraf 5 – 6: Damatlı Köyü Eski Cami Minberi ve Vaaz Kürsüsü

Fotoğraf 7: Damatlı Köyü Eski Cami Kadınlar Mahfili

Fotoğraf 8 – 9: Damatlı Köyü Eski Cami Ahşap Tavan Göbekleri

Damatlı Köyü Eski Cami’de ahşap süslemenin yanı sıra kalem işi bezemelere de bulunmaktadır. Süslemeler yapının tek bir bölümünde olmayıp son cemaat yerinde, harimin güney, doğu ve batı beden duvarlarında ele alınmıştır. Son cemaat yerinde yer alan kalem işi bezemeler dikdörtgen panoların içine yerleştirilmiştir. Bu bölümün doğu duvarında ahşap tavana yakın seviyede üç pano halinde kalem işi bezemeler bulunmaktadır. Bezemelerin alt kısımları silinmiştir. Siyah renk ile sınırlandırılan bezemelerin etrafını koyu yeşil yapraklar çevrelemektedir. Kuzeydeki süslemede, kıvrımlı tek kulplu vazo içinde sarı, kırmızı ve beyaz renklerden oluşan çiçek tasvirleri bulunmaktadır. Ortadaki panoda sarı renkte meyveleri olan bir ağaç (limon !) tasvir edilmiştir. Güneydeki panoda ise iki kulplu ve kulpların vazo gövdesi ile birleştiği yerde kıvrımlar oluşturacak şekilde ele alınan natürlü mevcuttur. Bu iki kulplu vazo içinde yine sarı renkte meyveler ve kırmızı renkli çiçekler tasvir edilmiştir. Son cemaat yerinde harim kapısının doğusunda da panolar ayrılmış kalem işi bezemeler mevcuttur. İlk panoda tek kulplu ve emzikli bir ibrik ele alınmıştır. İbriğin gövdesi hafif şişkin ve boyna doğru incelmektedir. İbriğin boyun ile gövde arasında, boyunda ve ağıza yakın yerinde bilezik şeklinde süslemelere yer verilmiştir. İçerisinde mavi, sarı, kırmızı renklerde yeşil yapraklı çiçekler tasvir edilmiştir. Ortadaki panoda zemin koyu mavi renktedir. Koyu mavi zemin üzerinde henüz yeni çiçek açmakta olan haşhaş bitkisi yaprakları ile ele alınmıştır. Haşhaş tasvirinin hemen altında farklı renklerde bir dizi selvi ağacı bulunmaktadır. Son panoda ise bitkisel bezemelerin dışına çıkılarak cami tasvir edilmiştir. Krem renkli zemin üzerinde iki minareli, iki şerefeli ve üç kubbeli bir cami tasvir edilmiştir. Minareler kesme taş malzeme ile belirtilmiştir. Kompozisyonun arka planında ise çam ağaçlarına yer verilmiştir. Ayrıca alt bölümü tahrip olan bezemeye bakıldığında yapının deniz kıyısında bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Harime girişi sağlayan kapının ekseninde dikdörtgen tepe penceresi ve hemen üzerinde yazı süslemeleri bulunmaktadır.(Fotoğraf 10-11)

Fotoğraf 10 – 11: Damatlı Köyü Eski Cami Son Cemaat Yeri Kalem İşî Bezemeleri

Yapının son cemaat yerinin batı cephesinde yine altı pano içerisinde kalem işi bezemeler bulunmaktadır. Burada altıncı panoda bulunan bezeme yapının beden duvarının yıkılmasından dolayı tahrip olmuştur. Tasvirlerin tamamı krem renkli zemin üzerine yapılmıştır. İlk panoda muhtemelen tek kulplu, gövdeden ağıza doğru daralan bir vazo bulunmaktadır. Vazo içinde mavi rekte hançer yapraklı bitkilerin yanı sıra sarı, kırmızı çiçekler mevcuttur. Hemen yanındaki ikinci panoda dört ayaklı altıgen bir sehpa söz konusudur. Koyu ve açık mavi renklerin kullanıldığı sehpanın üzerinde bir dilimi çıkarılmış karpuz tasvir edilmiştir. Karpuzun çekirdekleri net olarak görülebilmektedir. Hemen üzerinde ise kılıç bulunmaktadır. Ayrıca karpuz motifinin yanlarında da üzüm ve incir meyvelerine yer verilmiştir. Bu panoda dilimlenmiş olarak ele alınan karpuzun dışında, panonun sağ üst köşesinde yine çekirdekleri ile tasvir edilen bir dilim karpuz bostan kökü ile birlikte yer almaktadır. Üçüncü panoda dikdörtgen kaide üzerinde yükselen daire formunda bir sehpa söz konusudur. Sehpanın üzerinde farklı renklerden oluşan çiçekler ve incir, armut gibi meyvelerden oluşan natürlü mevcuttur. Son

cemaat yerinin batı beden duvarındaki kalem işi bezemelerden iki tanesi günümüze gelebilmiştir. İlk panoda yuvarlak kaideli, “U” formunda bir gövdeye sahip olan iki kulplu vazo bulunmaktadır. Vazonun kulpları uç kısımlarından yivlendirilerek sonlandırılmıştır. Mavinin tonlarıyla ele alınan vazonun içinde diğer tasvirlerle benzer çiçek tasvirlerine yer verilmiştir. İkinci panoda yine bitkisel bir bezeme karşımıza çıkmaktadır. Burada kiraz ağacı yeşil yaprakları ile ele alınmıştır. Yapının son cemaat yerinde yer alan bir başka tasvir batı, doğu ve güney beden duvarlarını dolanan üzüm motifidir. Üzüm motifleri hemen saçak altında bulunmaktadır. Mavi ve kırmızı renkli üzüm salkımları ve yeşil renkteki asma yaprakları ile birlikte yer almaktadır. Son cemaat yeri mihrap nişinin kavsarasında mavi, kırmızı, sarı ve yeşil renklerin kullanıldığı bitkisel bezeme söz konusudur. Simetrik olarak üç yapraklı çiçekler ve karanfil motifi bulunmaktadır. (Fotoğraf 12-13-14)

Fotoğraf 12-13-14: Damatlı Köyü Eski Cami Son Cemaat Yeri Kalem İşi Bezemeleri

Yapının hariminde de son cemaat yerinde olduğu gibi yoğun kalem işi bezemeler mevcuttur. Harimin kuzey beden duvarının dışında güney, batı ve doğu beden duvarlarında kalem işi bezemeler ele alınmıştır. Güney beden duvarında ilk göze çarpan süsleme mihrapta yer almaktadır. 18. ve 19. yüzyılda çok fazla karşılaşılan perde ve kandil motifi söz konusudur. Mihrap kavsarasında koyu kırmızı bir perde ve perdeden aşağı sarkan iki kandil motifi bulunmaktadır. Mihrap köşeliklerinin her iki tarafında üçlü gruplar halinde çiçekler ele alınmıştır. Mihrabın doğu ve batısında da yine bezemeler devam etmektedir. Muhtemelen harim duvarlarındaki kalem işi bezemeler son cemaat yerindeki bezemeler gibi panolar halinde ele alındığı düşünülmektedir. Fakat yapının üst örtüsünün yıpranmasından dolayı yapı içine akan yağmur sularından tahrip olmuştur.

Mihrabın doğusunda iki selvi ağacının ortasında kare kaide üzerinde yükselen dikdörtgen bir sehpa bulunmaktadır. Sehpanın üzerinde ise meyve tasvirlerinin yanı sıra farklı renkte çiçekler ele alınmıştır. Harim duvarlarının saçağa yakın bölümleri panolara ayrılmıştır. Sarı, mavi, kırmızı renkte bezemelerden oluşan madalyonların içinde halife isimlerinin yanı sıra aralarda ise selvi ağacı tasvirleri söz konusudur. Mihrap cephesinin batısında da çiçek, meyve, ağaç tasvirleri devam etmektedir. Mihrap ile minber arasında kalan bölümde oldukça şişkin gövdeye sahip olan iki kulplu ağız kısmı yivli vazo yer almaktadır. Vazonun gövdesinde kırma çatı ile örtülü tek minaresi olan cami tasvir edilmiş ve mimari mekanın arkasında ağaçlar sıralanmaktadır. Vazo içerisinde sarı, yeşil, kırmızı renklerden oluşan çiçekler ve limon tasviri bulunmaktadır. Güney cephenin doğu aksında yer alan tepe penceresinin etrafına dikdörtgen şekiller yerleştirilmiştir. Söz konusu pencerenin doğusunda pano içerisinde haşhaş bitkisine yer verilmiştir. (Fotoğraf 15-16)

Fotoğraf 15 – 16: Damatlı Köyü Eski Cami Harim Güney Beden Duvarı Kalem İşî Bezemeleri

Harimin doğusunda ele alınan bezemeler ile batısındaki bezemeler arasında benzerlik söz konusudur. Madalyonlar içerisinde yazı süslemelerini bulunmaktadır. Cephede iki pencere açıklığı yer almakta ve pencere açıklıklarının arasında mavi zemin üzerinde altı yapraklı motif ele alınmıştır. Küçük boyuttaki pencerenin hemen üzerinde testere dişi şeklinde yaprakları olan bitki tasviri bulunmaktadır. Benzer uygulama harimin batı beden duvarında tekrar edilmeye çalışılmıştır. Harimin batı duvarında yine bitkisel bezemelerden oluşan madalyonlar ve yazı süslemeleri devam etmektedir. Farklı boyutta iki pencere çizimi ele alınmıştır. Aralarında ise mavi renk ile sınırlandırılan dairenin içinde altı yapraklı bir motif bulunmaktadır. Pencere çizimleri doğuda yer alan açıklıklarla aynı aksta düzenlenmiştir. Panoların altında yer alan kalem işi bezemelerde belirli bir program söz konusu değildir. Ayrıca harimde ahşap tavanın hemen altında üç yönden harimi dolanan bezemeler mevcuttur. Mihrap cephesinde bulunan bezeme tahrip olmuş fakat izlerden birbirini tekrar eden uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Burada koyu kırmızı ve sarı renkteki çiçeklere daha küçük boyuttaki mavi renkteki çiçekler ve yeşil yapraklar eşlik etmektedir. Harimin güneydoğu köşesinde taş malzemeden yapılan vaaz kürsüsünün cephesinde de kalem işi bezemelere yer verilmiştir. Harimin beden duvarlarındaki ve son cemaat yerindeki bezemelere nazaran vaaz kürsüsündeki kalem işi bezemeler silinmiştir. Sarı renkteki zemin üzerine çiçek buketlerinden oluşan bezemeler tasvir edilmiştir. (Fotoğraf 17 – 18)

Fotoğraf 17 – 18: Damatlı Köyü Eski Cami Harim Doğu ve Batı Beden Duvarları Kalem İşî Bezemeleri

Fotoğraf 19: Damatlı Köyü Eski Cami Vaaz Kürsüsü

Değerlendirme

18. ve 19.yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda gelenekselliğin devam ettiği aynı zamanda yeniliklerin de uygulanmaya başlandığı bir dönemdir. Yenilikler mimarinin dışında süslemede de kendini göstermeye başlamıştır. Kalem işi süslemeler dönem üsluplarını yansıtmaktadır. Erken tarihlerde bitkisel ve geometrik motifler uygulanırken 19. yüzyıl ve sonrasında manzara resimleri, natürlmortlar yoğunluk kazanmıştır (Renda, 1985: 1530). Duvar resimleri öncelikle başkent İstanbul saray ve köşklerinde yer almıştır (Şener, 2011: 5). Topkapı Sarayı'nda bulunan örnekler I. Abdülhamit (1774-1789), III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemlerine ait konularını ağırlıklı olarak Boğaz ve Haliç'ten alan resimlerdir (Renda, 1977: 83). Duvar resimlerinde uygulanan konular arasında ilk sırayı kent tasvirleri almaktadır. Kent tasvirlerinin ilk örneklerine ise Osmanlı resim sanatı içinde 16.yüzyılda minyatürlü el yazmalarında rastlanılmaktadır. Osmanlı haritacılığında önemli bir isim olan Pirî Reis'in (ö.1554) 1521'de hazırladığı ve 1526'da Kanuni Sultan Süleyman'a sunduğu Kitab-ı Bahriye'de bazı kent tasvirlerini görmek mümkündür (Özbek, 2014:215). Kitab-ı Bahriye'nin ilk resimli nüshalarının günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi ve Süleymaniye Kütüphanelerinde muhafaza edildiği bilinmektedir (Mahir, 2012: 53). Kent tasvirlerinin yer aldığı önemli çalışmalardan bir diğeri Matrakçı Nasuh'a aittir (ö.1561). Tarih-i Sultan Bâyezıd (1540), Tarih-i Fethi Şikloş, Estergon ve Estonibelgrad (1545) adlı eserlerde Osmanlı fetihleri anlatılmıştır. Fetihlerin yanı sıra İnebahtı, Budin gibi Avrupa kentlerinden tasvirleri de içermektedir (Bağcı vd., 2006:76).Özellikle başkent İstanbul'u ya da başka yerleşim yerlerinin panoramik görünümüleri duvarlara aktarılmıştır. İstanbul'un en çok tercih edilen manzara olmasında hem başkent olması hem de hilafetin merkezi olması etkilidir. İstanbul'un simgesi haline gelen iki veya daha fazla minareli camileri ile İstanbul şehri duvar resimlerine yansıtılmıştır (Okçuoğlu, 2000:2). Duvar resimlerinde kent-manzara ve cami tasvirleri kadar sık ele alınan diğeri bir konu ise çiçekler, saksılar ve meyve tasvirleridir. Bu bezeme programı 17. Yüzyıldan bu yana uygulanan bir konu olmuştur. Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmet'in Yemiş Odası dönemin özelliklerini yansıtmaktadır (Renda, 1977: 77).

Damatlı Köyü Eski Cami'nin son cemaat yeri ve harim beden duvarlarında hem mimari hem de natürlmortlar görmek mümkündür. Yapının üç bölümlü son cemaat yerinde vazo ve ibrik içinde çiçekler, haşhaş bitkisi, dilimlenmiş karpuz, kiraz ağacı, cami tasvirine yer verilmiştir. Bazı örneklerde ibriğe vazo görevi yüklenmiştir. Su ile bağlantılı olan bu iki unsur, halk sanatçıları tarafından dini yapılarda kullanılmıştır. Araştırmalarda ele alınan motiflerin - meyvelerin Tanrı'yı simgelediği ifade edilmekle birlikte bu motiflerin ibriğin içinden çıkması ile ibriğe İslam sanatı çerçevesinde ayrı bir anlam yüklenildiği belirtilmektedir (Altier, 2019:163). Son cemaat yerinden sonra harimde de kalem işi bezemeler devam etmektedir. Harimde güney beden duvarında mihrapta perde ve kandil motiflerinin

yanı sıra her iki yanda uçları farklı yöne bakan selvi ağaçları, sehpa üzerinde çiçek, meyve tasvirleri, üst şeritte madalyonlar içinde Allah, Muhammed, halife isimleri bulunmaktadır.

Yapıda bereket sembolü olarak tanımlanan birden fazla motif ele alınmıştır. Bunlardan ilki son cemaat yerinin doğu yönünde bulunan haşhaş bitkisidir. Diğer bir motif dört ayaklı sehpa üzerinde karpuz ve üzüm salkımlarıdır. Kompozisyonun merkezinde bir dilimi çıkarılmış çekirdekleri ile beraber tasvir edilen karpuz motifi ele alınmıştır. Karpuzun üzerinde kılıca benzer bir bıçak ve yan tarafında mavi-kırmızı renkte asma yaprakları ile üzüm salkımları, armut, kayısı gibi meyveler yer almaktadır. Ayrıca bahsedilen karpuz tasvirinin hemen sağ üst köşesinde yine bir dilim karpuz ele alınmıştır. Burada karpuz dilimi bostan kökü ile beraber karşımıza çıkmaktadır. Son cemaat yerinin batı yönünde vazodan çıkan çiçekler, yanlarında çeşitli meyve tasvirleri söz konusudur. Son cemaat yerinde saçak altındaki frizi üç yönden saran üzüm salkımları asma yaprakları ile birlikte ele alınmıştır.

18.yüzyıl sonrasında oldukça yoğun olarak uygulandığı bilinen sıva üzerine uygulanan kalem işi bezemelerde konu olarak benzerlik söz konusudur. Özellikle Damatlı Köyü'ne yakın bölgelerde bolluk-bereket sembolü olarak değerlendirilen motiflerdeki benzerliklerden bahsetmek mümkündür. Salihli-Hacıhıdır Köyü Cami'nin (İnşa: 1791-1792- süsleme 1796-1797) son cemaat yerinde kemerler arasında sehpanın üzerinde karpuz motifi ve bıçak tasvir edildiği görülmektedir. Bu motifin hemen yanında araştırma konumuzu oluşturan yapıda olduğu gibi üzüm salkımları bulunmaktadır (Ürer, 2009: 154). Kula – Emre Köyü'nde 1547 – 1548 tarihlerinde inşa edilen ve 1808-1809/ 1821-1822 tarihlerinde bezemelerinin yapıldığı kabul edilen Carullah bin Süleyman Cami'nin hariminde yine sehpa üzerinde dilimlenmiş karpuz, üzüm salkımları ele alınmıştır. Soma – Hızır Bey Cami'nde (Çarşı) (1791-1792) tepesi kesilmiş karpuz (Karaziz Şener, 2014: 715-738), Soma – Damgacı Cami'nde (onarım 1872) üzüm salkımları, asma yaprakları ve nar motifleri (Kuyulu, 1988: 67-68), Demirci – Köpüler Köyü Eski Cami (inşa 14.yy-onarım 19.yy) minberde bir dilimi kesilmiş karpuz, üzerinde bıçak ve bostan kökü ile beraber tasvir edilmiştir (Müderisoğlu, 2013: 37-36). Sarıgöl – Sığırtmaçlı Köyü Merkez Cami'nde (18.yy) nar motifi (Görür, 2013: 343-352), Kırkağaç – Çiftehanlar Cami'nde (1864-1865) kompozisyonun merkezinde tepesi kesilmiş bir karpuz ve üzerine bıçak saplanmış olarak tasvir edilmiştir (Kuyulu, 1990: 103-115). Manisa'nın ilçeleri dışında da karpuz, üzüm, nar motiflerinin uygulandığı yapılar mevcuttur. Afyon – Dazkırı ilçesine bağlı Kızılören Köyü Cami (1894-1895) (Şener, 2011: 54-60) ve İdris Köyü Cami'nde (1902) (Algaç, 2017: 421-432) bir dilimi çıkarılmış ve üzerine bıçak saplanmış karpuz motifleri form olarak aynı şekilde ele alınmıştır. Damatlı Köyü'ne yaklaşık 130 km. mesafede bulunan Denizli ilçelerinde bazı camilerin beden duvarlarında benzer tasvirlerin uygulandığı görülmektedir. Çivril – Savran Köyü Cami'nin (18.yy. ikinci yarısı) güney duvarında dilimlenmiş karpuz (Şener, 2011: 93-98), Akköy Yukarı Cami'nde (19.yy) haşhaş bitkisi (Yurtsal, 2009: 121-126), Acıpayam – Yazır Köyü Cami'nde (1802) nar, üzüm, kiraz, kavun, kase içinde kesilmiş karpuz ve bıçak tasviri söz konusudur (Yurtsal, 2009: 106-114). Aydın'ın Koçarlı ilçesine bağlı Cincin Köyü Cihanoğlu Hacı Abdülaziz Efendi Cami'nde (1785) nar motifi işlenmiştir (Ülkü, 2016: 277-293). Arşiv kayıtlarında Osmanlılar zamanında 16.yy'dan bu tarafa bağcılığın yapıldığı, nar, kiraz, karpuz, limon gibi meyvelerin üretildiği bilinmektedir (Solak, 200: 230). Erken dönemlerden bildiğimiz bu meyvelerin taşıdığı anlamlar ise farklılık göstermektedir. Üzümün Hristiyanlar tarafından önemli bir tüketim maddesi olduğu bilinmektedir. İslam inancında Hz. Muhammed'in (haram) olarak tanımladığı yasağın hatırlanması için bu meyvenin dini yapılarda uygulanmış olabileceği ifade edilmektedir (Cantay, 2008: 37). Bu ifadeye karşılık üzüm, nar, incir, buğday, karpuz vb. meyvelerin bolluk-bereket olarak yorumlanmaktadır. Çekirdekli ve taneli meyvelerin birer tohum olmaları nedeniyle başlangıcı ve neslin sürekliliğini simgelediği şeklinde tanımlanmaktadır (Gültekin, 2008: 9). Yine taneli yapıya sahip olan ve bereket sembolü olarak bilinen haşhaş bitkisinin kaynaklarda erken devirlerde uyku hali veren bir bitki olduğu, Selçuklular zamanında Mevleviler arasında sorunlar yaşanmasına neden olduğu geçmektedir (Karamağaralı, 1982: 466).

Damatlı Köyü Eski Cami'nde bereket sembolü olarak tanımlanan motiflerin dışında mihrap nişinde 18.yüzyıldan sonra etkili olan perde motifi ele alınmıştır. Salihli- Hacıhıdır Köyü Cami'nde (1791) perde ve kandil, Kırkağaç- Çiftehanlar Cami'nde (1868-1865) perde, Turgutlu- Irlamaz Köyü Cami'nde (19.yy.ikinci yarısı) alçı mihrapta perde motifi (Gürbıyık, 2016: 146-162), Demirci- Ağa Cami'nde (1834) yuvarlak kemerli mihrap nişinde (Müderisoğlu, 2013: 3-11), Soma- Bayat Köyü Orta Cami'nde (19.yy sonu) (Çerkez, 2013: 432-437), Denizli- Çardak Sarıkavak Köyü Cami'nin mihrabında perde motifleri (19.yy sonu-20.yy başı) (Pektaş, 2013: 419-459), Akköy- Belenardıç Köyü Cami'nde (1884) perde ve kandil (Şener, 2011: 98-103), Aydın- Kuyucak Kayran Cami (18.yy) perde ve kandil motifi (Aktuğ ve Pektaş, 2016: 9-25), Denizli- Baklan Boğaziçi Kasabası Cami'nde (18.yy) perde motifi (Çakmak, 1995: 529-540), Kütahya- Tavşanlı Kurşunlu Cami'nde (1871) perde ve kandil motifleri (Çöl, 2002: 49-66), Uşak- Banaz Yeşilyurt Köyü Eski Cami'nin (19.yy) mihrabında perde motifi drapeli olarak ele alınmıştır. Ödemiş- Kılıczade Mehmet Ağa Cami'nin (1811) mihrabında perde motifi ve yapının dış cephesinde manzara tasvirlerine yer verilmiştir. Giresun- Yağlıdere Hacı Abdullah Halife Cami'nde (19.yy) mihrapta kandil motifi söz konusudur (İltar, 2014: 69-80)(Tali, 2014: 489-497). Perde motifinin süsleme olarak ele alınışlarının dışında başka anlamlar da taşımaktadır. Genellikle iki yana ayrılmış olarak tasvir edilen motifin aslında “bu dünya ve öteki dünya” olarak iki ayrı anlayışı ifade ettiği düşünülmektedir (Okçuoğlu, 2000:51). Batılılaşma döneminde sıkça karşılaşılan bir motif olan perde-kandil süslemesinin uygulandığı yapılar elbette verilen örneklerle sınırlı değildir.

Kalem işi bezemelerde manzara, kent tasvirleri kadar sık ele alınan bir başka bezeme grubunu vazo içinden çıkan çiçekler oluşturmaktadır. Manisa- Sultan (Valide- Mesir,9 Cami'nde (inş 1522-1523- onarım 1805-1806) (Acun, 1999: 146-166), Demirci- Köpüler Köyü Eski Cami'nde (inş 14.yy/ onarım 19.yy), Turgutlu – Sinirli Köyü Cami'nde (1874-1875) (Görür, 2013: 555-569), Salihli- Dombaylı Köyü Cami'nde (19.yy sonu) (Ürer, 2009: 136), Uşak- Banaz Yeşilyurt Köyü Eski Cami'nde (19.yy) vazo içinde çiçekler, tek kulplu ibrik tasvirlerine yer verilmiştir.

Sıva üzerine yapılan kalem işi bezemeler sadece dini yapılarda görülmemektedir. Konutlarda da uygulandığı örneklerin sayısı bir hayli fazladır. Konu bakımında ise benzer motiflerin ele alındığı konutlar mevcuttur. Günümüze ulaşamayan Milas- Bahaeddin Ağa Konağı'nda (XIX.yy) sehpa üzerinde bıçak saplanmış karpuz motifi tasvirinin bulunduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz (Renda, 1977: 141), Yozgat'ta Nizamoğlu Konağı veya Keşişin Evi olarak da bilinen ev 1871 tarihinde inşa edilmiştir. (Arık, 1988: 58) Yapıda barok karakterli madalyon içinde birkaç dilime ayrılmış ve üzerinde bıçak olan karpuz motifine yer verilmiştir. Tokat- Latifağa Konağı'nda (19.yy) (Şener, 2011: 340-343) tepesi kesilmiş karpuz ve bıçak tasviri ele alınmıştır. İnşa tarihi net olarak bilinmeyen Gaziantep- Gülgün Evi'nin (Şener, 2011: 378) başoda tavanında bir dilim karpuz, karpuzun üzerinde bıçak ve çatal söz konusudur (Şener, 2011: 378).

Sonuç

“Batılılaşma” olarak ifade edilen 18. yüzyılda yeni bir sanat dalı olarak karşılaştığımız kalem işi bezemeler konut mimarisinde ve dini mimaride yoğun olarak uygulandığı bilinmektedir. Konut mimarisinde yapının dış cephesinde, sofada, başodada görmek mümkündür. Camilerde yer alan kalem işi bezemeler son cemaat yeri, harim beden duvarları, kubbe, kubbeye geçiş öğelerinde yer almaktadır. Kalem işi bezemelerin alçı, ahşap, sıva üzerine uygulandığı örnekler sayıca fazladır. İşlenen konu olarak da çeşitlilik söz konusudur. Bezemeler barok üslubu yansıtmaktadır. Ayrıca motiflerin hiçbirinde belirli bir kalıp kullanılmamıştır. En çok tercih edilen renkler ise kırmızı, mavi, sarı, beyaz ve yeşildir. Damatlı Köyü Eski Cami'nde en çok ele alınan bezeme natürlümlerdir. Yapıda ele alınan bezemelerde bolluğu ifade eden motiflerin yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Ege Bölgesi'nde 18.yüzyıl sonu- 19. yüzyılda inşa edilen yapılarda haşhaş, karpuz, kavun, üzüm, nar gibi tasvirler oldukça fazla uygulanmıştır. Motiflerin süslemede tercih edilmesini bölgede bu meyvelerin yetiştirilmesine, süslemeleri gerçekleştiren ustaların yerli ustalar olmasına ve bu bağlamda bezemelerin aslında günlük hayatın duvar resmine yansması şeklinde yorumlanabileceği kanaatindeyiz. Damatlı Köyü Eski Cami

plan ve yapı elemanları olarak orijinalliğini hala korumaktadır. Fakat yapının ahşap örtüsünde çökmeler söz konusudur. Ahşap örtüden yapı içine sızan yağmur suları son cemaat yeri ve harimdeki kalem işi bezemeleri tahrip etmektedir. Temennimiz hem Damatlı Köyü Eski Cami'nin hem de yapı içerisindeki bezemelerin koruma altına alınmasıdır.

KAYNAKÇA

- Acun, H., (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: TTK.
- Algaç, Ş., (2017). “Afyonkarahisar Dazkırı-İdris Köyü Camii ve Kalem işi Bezemeleri.” *Van- Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı*: 421-432.
- Altıer, S., (2019). “Osmanlı Sanatında İbrik Tasvirleri ve İkonografisi.” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.26: 149-202.
- Arık, R., (1988). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bağcı, S., Çağman, F., Renda, G., ve Tanındı, Z., (2006). *Osmanlı Resim Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Baykara, T., (2013). “Salihli İdari Birimi.” *Salihli Sempozyum Bildirileri*: 37.
- Bilgili, N., (2008). “Temettuat Defterlerine Göre XIX. yüzyılın Ortalarında Salihli.” *Tarih İncelemeleri Dergisi C. XXIII(1)*: 37-39.
- Cantay, G., (2008). “Türk Süsleme Sanatında Meyve.” *Turkish Studies 3/5*: 32-64.
- Cömertler, E.A., (2016). “Geç Dönem Kalem İş Süslemeli Bir Eser: Aydın Kuyucak Kayran Camii.” *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi 2/2*: 9-25.
- Çakmak, ş., (1995). “Boğaziçi Kasabası Eski Cami (Baklan/Denizli).” *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, C.1*: 529-540.
- Çerkez, M., (2013). “Soma- Bayat Köyü Orta Camii.” *Türk Kültür Varlıkları Envanteri 45-Manisa İlçeleri*. Ankara: TTK.
- Çöl, N., (2002). “Kütahya İli Tavşanlı İlçesi Kurşunlu Camiinin Duvar Resimlerinin Geleneksel Türk Duvar Resim Sanatı Çerçevesinde Değerlendirilmesi: Osmanlı Sanatı Çerçevesinde Duvar Resmi.” *Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Anadolu Sanat Dergisi, S. 12*: 49-66.
- Deniz, B., (1992). “Manisa Yöresi Köy Ev Mimarisi.” *Ege Üniversitesi Arkeoloji- Sanat Dergisi, C. 5*: 17-46.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2017). (Çev.) Seyit Ali Kahraman. Yapı Kredi Yayınları.
- Görür, M., (2013). “Sarıgöl- Sığırtmaçlı Köyü Merkez Eski Cami.” *Türk Kültür Varlıkları Envanteri 45-Manisa İlçeleri*. Ankara: TTK.
- Görür, M., (2013). “Turgutlu- Sinirli Köyü Cami.” *Türk Kültür Varlıkları Envanteri 45-Manisa İlçeleri*. Ankara: TTK.
- Gültekin, R.E., (2008). “Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi”. *Turkish Studies 3/5*: 9-31.
- Gürbayık, C., (2016). “Turgutlu-Irlamaz Köyü Cami.” *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 14/3*: 146-162.

- İbn Battûta Seyahatnamesi I (2000). (Çev.) A.Sait Aykut. İstanbul: Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi.
- İltar, G., (2014). "Tekke Köyü Hacı Abdullah Halife Camisi Duvar Resimleri." *Vakıflar Dergisi* S.42: 69-80.
- Karaaziz, D.Ş., (2014). "Soma Hızır Bey (Çarşı) Camii Duvar Resimleri Üzerine Bir Değerlendirme." *Turkish Studies*, 9/10: 715-738.
- Karamağaralı, B., (1982). "İslam Sanatında Haşhaş ve Hint Keneviri Motifleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S.5: 463-484.
- Koday, S., Kara, G., ve Akbaş, F. (2016). "Salihli İlçesinde Köy Adlarında Coğrafyanın Etkisi." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2): 559-582.
- Kuyulu, İ., (1988). "Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatında Yeni Bir Örnek: Soma- Damgacı Camii." *Arkeoloji- Sanat Tarihi Dergisi*, C. 4: 67-78.
- Kuyulu, İ., (1990). "Kırkağaç- Çiftahanlar Camii." *Arkeoloji- Sanat Tarihi Dergisi*, C.5: 103-115.
- Küskü, S.G., (2014). "Türk Dönemi Manisa Kenti ve Düşündürdükleri." *Turkish Studies*, 9/10: 639-656.
- Mahir, B., (2012). *Osmanlı Minyatür Sanatı*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Müderrişoğlu, F., (2013). "Demirci- Köpüler Köyü Eski Cami." *Türk Kültür Varlıkları Envanteri 45-Manisa İlçeleri*. Ankara: TTK.
- Müderrişoğlu, F., (2013). "Demirci- Ağa Cami." *Türk Kültür Varlıkları Envanteri 45-Manisa İlçeleri*. Ankara: TTK.
- Okçuoğlu, T., (2000). *18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Otman, A., (1998). *Dünden Bugüne Salihli*. İzmir: Gökay Yayınları.
- Özbek, Y.,(2014). "Kapadokya'da Osmanlı Dönemi Duvar Resimlerinde Kent Tasvirleri." *Mediterranean Journal of Humanities* 4/1: 215-230.
- Pektaş, K., (2013). "Çardak ve Çevresindeki Türk Devri Eserleri Üzerine Bir Araştırma." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/25: 419-459.
- Renda, G., (1977). *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*. Ankara. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Renda, G., (1985). "19.yy.'da Kalemîşi Nakış- Duvar Resmi." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.6: 1530-1534.
- Solak, İ., (2008). "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi." *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24: 217-251.
- Strabon, (2000), *Geographika (XII-XIII-XIV) Antik Anadolu Coğrafyası*. (Çev.) Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şener, D., (2011). *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tali, Ş., (2014). "Giresun Yağlıdere Tekke Köyü Cami Kalem işi Bezemeleri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31: 489-497.

-
- Ülkü, O., (2016). “ Osmanlı Mimarisinde Manzara Resimleri Süslemeciliği Bağlamında Koçarlı- Cincin Köyü Cihanoğlu Hacı Abdülaziz Efendi Camii Duvar Süslemelerinin Değerlendirilmesi.” *Sanat Tarihi Dergisi* 25/2: 277-293.
- Ürer, H., (2009). *Kültür ve Tabiat Varlıklarıyla Salihli*. Salihli: Salihli Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yurtsal, T., (2009). *Aydın ve Denizli Camilerinde Duvar Resimleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.